

Eski Türkçede “Til” ile Kurulmuş Deyimler

Idioms Formed with 'Til' in Old Turkish

Selda Karaşlar*

Makale Bilgisi	ÖZET
<p>Geliş:07.02.2025 Kabul:12.08.2025</p> <p>Doi: 10.20296/tsadergisi.1635540</p> <p>Anahtar Sözcükler: Eski Türkçe Türkiye Türkçesi Deyim Til</p>	<p>Deyimler, atasözleri, ikilemeler, söz kalıpları bir dilin söz varlığının zenginliğini göstermesi bakımından büyük önem taşır. Deyimler en az iki sözcükten oluşmuş, kalıplaşmış, bir durumu belirten söz öbekleridir, anlatıma canlılık katar, anlatımı daha çekici ve etkili hale getirir. Deyimler milletlerin kültürünü, geleneklerini, göreneklerini, alışkanlıklarını, maddi ve manevi değerlerini, yaşam tarzlarını vb. yansıtan kültürel mirastır. Türk dili Eski Türkçe döneminde Orhon abidelerinden başlayarak deyim söz varlığı bakımından oldukça zengin bir dile sahiptir. Bu dönemde deyimler ve özellikle de organ isimlerinden <i>til</i> ile oluşturulmuş deyimler bir hayli çoktur. Bu da o dönemden başlayarak Türk dilinin organ adlarına dayalı zengin bir deyim varlığının olduğunu, anlatım gücünü, sözü kullanma yeteneğini gösterir.</p> <p>Bu çalışmada Eski Türkçe dönemindeki duyu organları isimlerinden <i>til</i> sözcüğüyle oluşturulmuş deyimlerin varlığı incelenmiştir. Bu deyimler belirlenirken Şen (2017)'in çalışması esas alınarak tüm alan kaynakları taranmıştır. Belirlenen deyimlerin Eski Türkçedeki şekilleri, geçtikleri cümle ve anlamları verilmiş, Türkiye Türkçesindeki durumları karşılaştırılmış, deyimler yapısal olarak öğelerine ve oluşturulma şekillerine göre incelenip kavramsal olarak tasnif edilmiştir.</p>
Article Information	ABSTRACT
<p>Submission: 07.02.2025 Acceptance:12.08.2025</p> <p>Doi: 10.20296/tsadergisi.1635540</p> <p>Key Words: Old Turkish Turkish of Türkiye Idiom Til</p>	<p>Idioms, proverbs, reduplications, and set expressions are of great importance in terms of demonstrating the richness of a language's vocabulary. Idioms are fixed expressions consisting of at least two words that describe a situation, adding liveliness to the narrative and making the expression more attractive and effective. Idioms are cultural heritages that reflect the culture, traditions, customs, habits, material and spiritual values, lifestyles, etc., of nations. The Turkish language, since the Old Turkish period, particularly with the Orhon Inscriptions, has had a rich set of idioms. During this period, idioms formed with the word <i>til</i> (meaning organ) were quite numerous. This indicates that, starting from this period, Turkish has had a rich idiomatic vocabulary based on organ names, showcasing the language's power of expression and its ability to use words effectively. In this study, the existence of idioms formed with the word <i>til</i> from sensory organ names in the Old Turkish period has been examined. In determining these idioms, Şen (2017)'s work has been used as a reference. The forms of the idioms in Old Turkish, the sentences they appear in, and their meanings have been provided, and their equivalents in Modern Turkish have been compared. The idioms have been structurally analyzed according to their components and formation methods, and an attempt has been made to classify them conceptually.</p>
Atıf İçin	<p>Karaşlar, S. (2025). Eski Türkçede “Til” ile Kurulmuş Deyimler. <i>Türkiye Sosyal Araştırmalar Dergisi</i>, 29(3), 760-779. doi: 10.20296/tsadergisi.1635540</p>

* Öğrt. MEB, Ankara, cobanselda@yahoo.com, ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9881-3416>

GİRİŞ

1. Eski Türkçe ve Deyimler

Eski Türkçe ilk yazılı belgeler 8. yüzyılda Orhon abideleriyle başlar, bu dönem söz varlığı ve deyimler bakımından oldukça zengindir. Eski Türkçe döneminde Köktürkçe, Uygur Türkçesi, Karahanlı Türkçesi yer almaktaydı. Bunlardan kalan farklı türdeki eserler incelendiği zaman deyimlerin bir hayli çok ve çeşitli olduğu görülür. Bu da o dönem toplumsal, kültürel, sosyal vb. yapı hakkında önemli bilgiler verir. Bu kadar çeşitli ve zengin dil mirası Türk dilinin söz varlığını ifade etme gücünü gösterir. Deyimler çoğunlukla gerçek anlamının dışında farklı bir anlam taşıyan, en az iki sözcükten oluşan kalıplaşmış anonim sözcük öbekleridir. Genellikle gerçek anlamından uzaklaşarak mecazi bir anlamda kullanılır ancak kimi deyimler ise gerçek anlamından tamamıyla uzaklaşmaz. Deyimlerin tanımı, anlamsal, yapısal özellikleri ve sınıflandırılması bakımından bir hayli görüş vardır.* Türkçede organ isimleriyle kurulmuş deyimlerle ilgili de birçok çalışma yapılmıştır.† Bu makalede daha önce pek çok yayında ele alınmış olan deyim tanımı, kapsamı, türleri ve atasözleriyle olan farklılıkları gibi bilgiler tekrar edilmeyecektir.

Türkçe Sözlükte *dil* “ağız boşluğunda tatmaya, yutkunmaya, sesleri boğumlanmaya yarayan etli, uzun, hareketli organ; tat alma organı; insanlar arasında anlaşmayı sağlayan, uzlaşmaya dayalı olarak oluşturulmuş, sesli veya görsel işaretler sistemi, lisan; zeban” anlamındadır (URL-1). Eski Türkçede *til* sözcüğüyle oluşturulmuş deyimlere baktığımız zaman somut ve soyut birçok durumu karşıladıkları, yapısal olarak çok farklı şekillerde -iki isimden, bir isim ve bir fiilden, birden çok isim ve bir fiilden vb.- oluştukları görülür. Bu çalışmada Eski Türkçe alan kaynakları taranmış bu tarama sonucunda Arat (1932), Arat (1937), Arat (1992), Arat (1999), Ata (2004), Atalay (1998), Bang-Gabain (1929), Dankoff-Kelly (1982), Demir (2013), Elmalı (2009), Ercilasun-Akkoyunlu (2018), Geng-Laut-Wilkens (2007), Hamilton (1986), Hamilton (1998), Kaçalın (2016), Kaya (1994), Le Coq (1938), Müller (1908), Müller (1922), Şen (2017), Wilkens (2007)’in eserlerinde *til* sözcüğüyle ilgili 52 deyim tespit edilmiştir. Bu deyimlerin geçmişten günümüze yapı ve anlam olarak nasıl meydana geldiği nasıl devam ettiği ne gibi değişikliklere uğradığı vb. durumları belirlenerek Türkçedeki varlığı, devamlılığı, değişimleri incelenerek dilin deyim (söz varlığı) bağlamında zenginliği, çeşitliliği ve sürekliliği belirlenmeye çalışılmıştır. Eski Türkçe metinlerde tanımlanan *til* sözcüğüyle ilgili bu kadar çok deyim olması ve günümüze kadar bu deyimlerin varlığını koruması Türkçenin söz varlığının dil ile ilgili kavramlar bağlamındaki zenginliğinin bir göstergesidir.

Deyimlerle ilgili pek çok çalışma bulunmakla birlikte “til” sözcüğüyle oluşturulmuş deyimlerle ilgili çalışma bulunmamaktadır. Bu makalede Eski Türkçede “til” sözcüğüyle kurulmuş deyimler ele alınarak bu deyimlerin söz varlığındaki yeri, gerçek ve mecaz anlamları, tarihi süreç içinde geçirdikleri değişimler ve Türkiye Türkçesindeki karşılıkları incelenecektir. Bu deyimler yapısal ve kavramsal olarak tasnif edilecektir.

2. Eski Türkçede Til ile Kurulmuş Deyimler

2.1. Yapısında Fiil Bulundurmeyen Deyimler

2.1.1. *süçig til (tath dil) “gönül alıcı söz”*

Eski Türkçede gönül alıcı söz anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde *tath dil* “gönül alıcı söz, tath söz” (URL-1) deyimini *süçig til* deyiminiyle anlamsal olarak örtüşür.

Kutadgu Bilig’de *süçig til* deyimini *süçig tutgu til söz me kodkı özi* biçiminde (Şen, 2017, s. 175) “Onun dili ve sözü tath olmalı, alçak gönüllülük göstermelidir.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 69-32).

* Deyimlerin yapısal ve anlamsal özellikleriyle ilgili Bkz. Aksan, 2000; Aksoy, 1962; Aksoy, 2024; Ergin, 1997; Demir, 2013; Hengirmen, 1995; Karahan, 2024; Korkmaz, 2003; Püsküllüoğlu, 1995; Sinan, 2015; Şen, 2017; Yüceol Özezen, 2001.

† Türkçede organ isimleriyle kurulmuş deyimlerle ilgili Bkz. Merhan, 2009; Önler, 2021; Özkan & Şadiyeva, 2003; Solak, & Başıć, 2020; Şahin, 2009.

2.1.2. *tatılgıl til (tatlı dil) “güzel söz, gönül çelen söz”*

Eski Türkçede güzel söz, gönül çelen söz anlamı taşır. Türkiye Türkçesinde *tatlı dil* “gönül alıcı söz, tatlı söz” (URL-1) deyimiyile yapısal ve anlamsal olarak aynıdır.

Eski Uygurcada *tatılgıl til* deyimiyile *körtle körküngüz tatılgıl tilingiz* biçiminde (Hamilton, 1986, s. 5) “...Güzel görünüşünüz, tatlı diliniz...” anlamında geçer (Şen, 2017, s. 179).

2.1.3. *til yası (dil belası) “bir kimsenin sözleri yüzünden uğrayacağı zarar”*

Eski Türkçede bir kimsenin sözleri yüzünden uğrayacağı zarar anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *dil yarası* “acı sözün yarattığı kırgınlık” (URL-1) deyimiyile aynı anlamdadır. *Yası* ve *yarası* sözcükleri arasındaki bağlantı düşünüldüğünde birbirinden anlam olarak farklıdır ama deyim içinde paralellik gösterir.

Til yası deyimiyile *bu til yasin aydıng eşittim anı* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “Bu dil belasını söyledin, işittim onu.” anlamında Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır (Arat, 1999, s. 115).

2.1.4. *tili boş (dili boş) “olur olmaz her konuda konuşan”*

Eski Türkçede olur olmaz her konuda konuşan anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *dili durmamak* “sürekli konuşmak, söylenmeyecek şeyleri de söylemek, sır tutmamak” (URL-1) deyimiyile yapı olarak olumsuz anlamda anlam olaraksa *tili boş* deyimiyile paraleldir.

Karahanlı Türkçesinde *tili boş* deyimiyile *hiredligmu bolur tili boş kişi* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “Boş boğaz adam hiç akıllı olur mu?” anlamında geçer (Arat, 1992, s. 51).

2.1.5. *tili çın (dili doğru) “doğru sözlü”*

Eski Türkçede doğru sözlü anlamındadır.

Kutadgu Bilig’de *tili çın* deyimiyile Eski Türkçede *tili çın gerek bolsa köngli köni* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “Doğru sözlü ve dürüst olmalı.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 218).

2.1.6. *tili tüz (dili düz) “doğru sözlü”*

Eski Türkçede doğru sözlü anlamı taşır.

Kutadgu Bilig’de *tili tüz* deyimiyile *sözi yumşak erdi tili tüz tamar* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “Sözü yumşak, dili doğru söyler.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 60).

2.1.7. *tilke erklig (diline hâkim) “nerede nasıl konuşacağını bilen”*

Eski Türkçede nerede, nasıl konuşacağını bilen anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde *diline sağlam olmak* “saklanacak konuları açığa vurmamak, kötü söz söylemekten kaçınmak” (URL-1) deyimiyile *tilke erklig* deyimiyile yapısal olarak farklıdır anlamsal olaraksa paraleldir.

Kutadgu Bilig’de *tilke erklig* deyimiyile *biliglig kişi tilke erklig gerek* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Bilgili kişi diline hâkim olmalıdır.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 114).

2.1.8. *yorık til (akıcı dil) “fasih dil”*

Eski Türkçede fasih dil anlamındadır.

Karahanlı Türkçesinde *yorık til* deyimiyile *yorık til* biçiminde (Atalay III, 1998, s. 15-16; Dankoff-Kelly, 1984, s. 154; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018, s. 354; Kaçalın, 2016, s. 601; Arat, 1999, s. 33-83) “Akıcı dil.” anlamında geçer (Şen, 2017, s. 212).

2.1.9. *yumşak til (yumuşak dil) “tatlı dil, güzel söz”*

Eski Türkçede tatlı dil, güzel söz anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde *tatlı dil* “gönül alıcı söz, tatlı söz” (URL-1) deyimiyile *yumşak til* deyimiyile aynı anlamdadır.

Kutadgu Bilig’de *yumşak til* deyimiyile *kerek köngli kodku ma yumşak tili* biçiminde (Şen, 2017, s. 213) “Alçak gönüllü ve yumşak dilli olmalıdır.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 238).

2.2. İki İden Fazla Sözcükten Oluşup Yapısında Fiil Bulundurmayan Deyimler

2.2.1. *tili köngli tüz (sözü özü bir) “içinden geçenlerle söyledikleri arasında fark olmayan”*

Eski Türkçede özü sözü bir içinden geçenlerle söyledikleri arasında fark olmayan anlamı taşır. Türkiye Türkçesinde *özü sözü bir (olmak)* “söylediği söz ile yaptığı iş veya davranışları örtüşen, tutarlı olan” (URL-1) deyimini yapı olarak farklı olmakla birlikte anlamsal olarak örtüşür.

Tili köngli tüz deyimini Kutadgu Bilig’de *tili köngli tüz bolsa bilse munı* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “Özü sözü bir, işten anlayan olsa gerek.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 57).

2.2.2. *tili köngli bir (dili ve gönü bir) “düşünceleriyle sözleri aynı”*

Eski Türkçede düşünceleriyle sözleri aynı anlamındadır. Bu deyim Türkiye Türkçesindeki *özü sözü bir (olmak)* “söylediği söz ile yaptığı iş veya davranışları örtüşen, tutarlı olan” (URL-1) deyimini anlam olarak aynıdır.

Kutadgu Bilig’de *tili köngli bir* deyimini *tili köngli birle biriker sözi* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “Sözleri, dilinin ve gönünün birliğine yansıtır.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 103).

2.2.3. *tili sözi silig (dili ve sözü temiz) “güzel sözlü”*

Eski Türkçede güzel sözlü anlamı taşır.

Kutadgu Bilig’de *tili sözi silig* deyimini *ukuşlug köni hem silig til sözi* biçiminde (Şen, 2017, s. 143) “Anlayışlı, doğru, dili ve sözü temizdir.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 204).

2.3. İki Sözcükten Oluşup Birleşip Fiil Şeklindeki Deyimler

2.3.1. *til aç- (dil açmak) “söze başlamak”*

Eski Türkçede söze başlamak, konuşmak anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesinde *dili açılmak* “herhangi bir sebeple konuşmayan kimse konuşmaya başlamak” (URL-1) deyimini yapı ve anlam olarak *til aç-* deyimini benzerdir.

Kutadgu Bilig’de *til aç-* deyimini *yanut berdi ögdülmüş açtı tilin* biçiminde (Şen, 2017, s. 182) “Ögdilmiş yanıt verdi ve dilini açtı.” anlamında birçok kez kullanılmıştır (Arat, 1999, s. 343-49-113-128-135-176-564).

2.3.2. *til bedüt- (dil büyütmek) “dil uzatmak, incitici ve suçlayıcı konuşmak”*

Eski Türkçede dil uzatmak, incitici ve suçlayıcı konuşmak anlamına gelir. Yapı olarak olumludur ancak anlam olarak olumsuzdur. Türkiye Türkçesinde *dili bir karış olmak* “fazla konuşmak, her söze karşılık vermek” (URL-1) deyimini anlam olarak benzerdir.

Kutadgu Bilig’de *til bedüt-* deyimini *bedütgey tilin köngli nengke bolup* biçiminde (Şen, 2017, s. 182) “Gözünü malda olduğu için söylenir, dır dır eder.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 451).

2.3.3. *til beküt- (dilini sağlama almak) “susmak”*

Eski Türkçede *til beküt-* deyimini susmak, konuşmamak anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde *diline sağlam olmak* “saklanacak konuları açığa vurmamak; kötü söz söylemekten kaçınmak” (URL-1) deyimini *til beküt-* deyimini karşılar ve anlam olarak paralellik gösterir.

Til beküt- deyimini Kutadgu Bilig’de *közin yerke tiki beküttilig* biçiminde (Şen, 2017, s. 182) “Gözünü yere dikip dilini sağlama aldı.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 113).

2.3.4. *til et- (dil etmek) “ayıplamak”*

Eski Türkçede ayıplamak, alay etmek anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesinde *laf etmek* “söz etmek” (URL-1) deyimini *til et-* deyimini yapısal ve anlamsal olarak bazı farklılıklar taşımakla birlikte benzerdir.

Bu deyim Eski Uygurcada *til etmengler bir ikindike* biçiminde (Ata, 2004, s. 140) “Birbirinizle alay etmeyin.” anlamında geçer (Şen, 2017, s. 182).

2.3.5. *til evir- (dil çevirmek) “konuşmaya başlamak”*

Eski Türkçede konuşmaya başlamak, söze başlamak anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde *dili açılmak* “herhangi bir sebeple konuşmayan kimse konuşmaya başlamak” (URL-1) deyimini bulunur. *Evirmek* ve *açılmak* ifadeleri arasında bağlantıya bakıldığında çıkış noktası bakımından benzerdir anlam olarak da örtüşmektedir.

Til evir- deyimini Eski Uygurcada *antağ bir yıki bolup til evirip sözleyü umaz* biçiminde (Wilkins, 2007, s. 94) “Böyle bir fırsatını oluşturup dilini çevirip konuşamaz.” anlamında geçer (Şen, 2017, s. 183).

2.3.6. *til kes-* (dil kesmek) “son sözünü söylemek”

Eski Türkçede son sözünü söylemek anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesinde *dili tutulmak* “sevinç, korku, şaşkınlık vb. sebeplerle birdenbire söz söylemez olmak” (URL-1) deyimini vardır. *Dili tutulmak* deyimini çeşitli ruh hallerinden sonra konuşamamak anlamındadır, bu yönüyle anlam olarak farklılık gösterir.

Kutadgu Bilig’de *til kes-* deyimini *şehadet bile kesti teprer tilig* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “Kelime-i şahadet ile son sözünü söyledi.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 169)

2.3.7. *til kurıtma-* (dil kurutmamak) “dili boş durmamak, sürekli anlatmak”

Eski Türkçede dili boş durmamak, sürekli anlatmak, çok konuşmak anlamında kullanılır. Türkiye Türkçesinde *dili durmamak* “sürekli konuşmak, söylenmeyecek şeyleri de söylemek, sır tutamamak” (URL-1) anlamındadır. Deyimler yapısal olarak incelendiğinde fiil kısmının değiştiği görülür anlam olaraksa örtüşmektedir.

Kutadgu Bilig’de *til kurıtma-* deyimini *seni sözleyü şük kurıtma tilig* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “Senden bahsederken sessiz (durmaz) ve sürekli anlatır.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 349).

2.3.8. *til sal-* (dil uzatmak) “hakaret etmek”

Eski Türkçede hakaret etmek, kötü söz söylemek, aşağılamak anlamında kullanılır. Bu deyim için Türkiye Türkçesinde *dil uzatmak* “bir kimse veya bir şey için kötü söylemek” (URL-1) deyimini kullanılır ve anlam olarak paraleldir.

Til sal- deyimini Altun Yaruk’ta *nomlarta til salmış çulvu sözlemiş erser* biçiminde (Kaya, 1994, s. 126) “...Öğretilere dil uzatmış, aşağılamış ise...” anlamında kullanılır (Şen, 2017, s. 183).

2.3.9. *til talaş-* (dili dolaşmak) “nerede ne konuşacağını bilinmemek”

Eski Türkçede nerede ne konuşacağını bilinmemek anlamına gelir. Bu deyimle aynı anlamda Türkiye Türkçesinde *dili dolaşmak* “korku, heyecan, hastalık, utangaçlık, sarhoşluk gibi sebeplerle şaşırarak söyleyeceğini karıştırmak” (URL-1) deyimini vardır.

Eski Uygurcada *til talaş-* deyimini *til talaşur çasut yongak tikileşir* biçiminde (Bang-Gabain, 1929, s. 10) “Nerede ne konuşulacağı bilinmez, fitne harekete geçer.” anlamında kullanılır (Şen, 2017, s. 183).

2.3.10. *til teg-* (söz değmek) “söz gelmek, hakkında kötü konuşulmak”

Eski Türkçede söz gelmek, hakkında kötü konuşulmak anlamındadır. Bu deyim Türkiye Türkçesindeki *söz gelmek* (*laf gelmek*) “bir davranıştan dolayı eleştiriye konu olmak, yerilmek” deyimiyile anlamsal açıdan paraleldir.

Til teg- deyimini Eski Uygurcada *til tar üküş tegmezün* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “Hakkında çok kötü konuşulmasın.” anlamında geçer (Arat, 1937, s. 37).

2.3.11. *til tegşür-* (dil değiştirmek) “söylediği sözleri değiştirmek”

Eski Türkçede söylediği sözleri değiştirmek anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *laftı değiştirmek* “başka konuyu dile getirmek, başka bir şeyden söz etmek” (URL-1) deyimiyile anlam olarak örtüşmektedir.

Eski Uygurcada *til tegşür-* deyimini *şımnı öz tilin tegşürüp kamağ yeklerke inçe tep* biçiminde (Le Coq, 1938, s. 16) “Şeytan sözlerini değiştirip bütün şeytanlara şöyle deyip...” anlamında kullanılır (Şen, 2017, s. 183).

2.3.12. *til tegür-* (dil uzatmak) “birine saygısızca sözler etmek”

Eski Türkçede birine saygısızca sözler etmek, kötü söz söylemek anlamındadır. Bu deyim Türkiye Türkçesindeki *dil uzatmak* “bir kimse veya bir şey için kötü söylemek” (URL-1) deyimiyile anlam olarak aynıdır.

Divanu Lugat’it-Türk’te *til tegür-* deyimini *ol begke til tegürdi* biçiminde (Dankoff-Kelly, 1984, s. 216; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018, s. 146-402; Kaçalın, 2016, s. 469) “O, beye dil uzattı.” anlamında kullanılır (Şen, 2017, s. 183).

2.3.13. *til tepret-* (dil depretmek) “konuşmaya başlamak”

Eski Türkçede konuşmaya, konuya başlamak anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *söze başlamak* “konuşmaya başlamak, bir konuya girmek” (URL-1) deyimiyile yapı olarak farklı olmasına rağmen anlam olarak paraleldir.

Til tepret- deyimini *bu ay toldıka aydı tepret tilig* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “Ay Toldı’ya dilini çözmesini söyledi.” anlamında iki kez Kutadgu Bilig’de kullanılmıştır (Arat, 1999, s. 94-379).

2.3.14. *til uzat-* (dil uzatmak) “saygısızca birini kötülemek”

Eski Türkçede saygısızca birini kötülemek anlamı taşır. Türkiye Türkçesindeki *dil uzatmak* “bir kimse veya bir şey için kötü söylemek” (URL-1) deyimiyile örtüşür.

Kutadgu Bilig’de *til uzat-* deyimini *elig til uzattım kişike telim* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “İnsanlara çok el ve dil uzattım.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 566-645).

2.3.15. *til yorit-* (dil yürütmek) “konuşmak”

Eski Türkçede konuşmak anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *dile gelmek* “konuşma kudreti, yeteneği olmayan varlık konuşmak, dillenmek, lisana gelmek” (URL-1) deyimiyile benzerdir.

Til yorit- deyimini *köngül birdi hem me yoruttı tilig* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “(Tanrı insana) hem gönül verdi hem de dilini açtı.” anlamında Kutadgu Bilig’de birçok kez kullanılmıştır (Arat, 1999, s. 31-53-34-404).

2.3.16. *tilde yori-* (dilde yürümek) “sürekli konuşulmak, dilden düşmemek”

Eski Türkçede sürekli konuşulmak, dilden düşmemek anlamını taşır. Türkiye Türkçesinde *dilden dile geçmek* “kişiler arasında çok konuşulur olmak”; *dilden dile dolaşmak* “birçok kişi tarafından konuşulma” (URL-1) deyimleriyle anlam olarak benzerdir.

Kutadgu Bilig’de *tilde yori-* deyimini *iki türlü at bu tilde yorır* biçiminde (Şen, 2017, s. 183) “Dilden düşürülmeyen iki türlü ad vardır.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 39).

2.3.17. *tili tutun-* (dili tutulmak) “konuşamamak”

Eski Türkçede konuşamamak anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *dili tutulmak* “sevinç, korku, şaşkınlık vb. sebeplerle birdenbire söz söyleyemez olmak” (URL-1) deyimiyile örtüşür.

Tili tutun- deyimini Eski Uygurcada *tili tutunsar sözke savka köngüli bolmasar* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “...Dili tutulsa, konuşmayı camı istemese...” anlamında geçer (Arat, 1932, s. 32).

2.3.18. *tilin bekle-* (dilini korumak) “nerede konuşacağını nerede susacağını bilmek”

Eski Türkçede nerede konuşacağını nerede susacağını bilmek anlamı taşır. Türkiye Türkçesinde *dilini tutmak* “sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak” (URL-1) deyimini *tilin bekle-* deyimiyile yapısal olarak bazı farklılıklar olmakla birlikte anlamsal olarak paraleldir.

Karahanlı Türkçesinde *tilin bekle-* deyimini *tilin beklegende ökünmiş kamı* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “Dilini koruyanlardan pişman olan nerede?” anlamında kullanılır (Arat, 1992, s. 51; Arat, 1999, s. 291-408).

2.3.19. *tilin beze-* (dilini süslemek) “güzel sözlerle konuşmak”

Eski Türkçede güzel sözlerle konuşmak anlamı taşır.

Tilin beze- deyimini Karahanlı Türkçesinde *tilimni bezedi tanukluk bile* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) “Dilimi (Tanrı’ya) tanıklık ile süsledi.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 53).

2.3.20. *tilin kişe-* (dilini kösteklemek) “susmak, konuşacak durumda olmamak”

Eski Türkçede susmak, konuşacak durumda olmamak anlamına gelir.

Kutadgu Bilig’de *tilin kişe-* deyimini *neçe tıldam erse kişedi tilin* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Ne kadar güzel konuşursa konuşsun (parası yoksa) diline köstek vurur.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 316-201).

2.3.21. *tilin küdez-* (dilini gözetmek) “söylediklerine dikkat etmek”

Eski Türkçede söylediklerine dikkat etmek anlamı taşır. Türkiye Türkçesindeki *dilini tutmak* “sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak” (URL-1) deyimini incelediğinde fiil kısmı değişmiştir, anlam olarak paralellik gösterir.

Karahanlı Türkçesinde *tilin küdez-* deyimini *yawlak küdez tilingni edgü savıg tilengil* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Dilini dikkatle gözle, güzel sözü dillendir.” anlamında birçok kez geçer (Dankoff-Kelly, 1984, s. 170; Ercilasun-Akkoyunlu, 2018, s. 367; Kaçalın, 2016, s. 571; Arat, 1999, s. 33-34-149-344; Arat, 1992, s. 50-53).

2.3.22. *tilin oyna-* (dille oynamak) “ağız şakası yapmak”

Eski Türkçede ağız şakası yapmak anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *dil dalaşı etmek* “ağız dalaşı etmek” (URL-1) deyimiyile anlamsal olarak benzerdir.

Kutadgu Bilig’de *tilin oyna-* deyimini *tilin oynamağıl tıda tut sözünğ* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Dille oynama, sözlerine dikkat et.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 421).

2.3.23. *tilin tıd-* (dilini tutmak) “sözlerine dikkat etmek”

Eski Türkçede sözlerine dikkat etmek anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *dilini tutmak* “sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak” (URL-1) deyimiyile örtüşmektedir.

Tilin tıd- deyimini Kutadgu Bilig’de *tiling tıd boguz yıg udıma üküş* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Dilini tut, boğazına sahip ol, çok uyuma.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 654).

2.3.24. *tilin yaz-* (dilini çözmek) “ağzını açmak, konuşmaya başlamak”

Eski Türkçede ağzını açmak, konuşmaya başlamak anlamı taşır. Türkiye Türkçesindeki *dili çözülmek* “konuşamayan veya susan kişi konuşmaya başlamak” (URL-1) deyimiyile aynı anlamdadır.

Kutadgu Bilig’de *tilin yaz-* deyimini *ötüg ötünmez men tilimni yazıp* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Dilimi çözüp bir şey söyleyemedim.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 96).

2.3.25. *tilin yıg-* (dilini yığmak) “söylediklerine dikkat etmek”

Eski Türkçede söylediklerine dikkat etmek anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *dilini tutmak* “sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak” (URL-1) deyimiyile benzerdir. *Yığmak* ve *tutmak* ifadeleri arasındaki bağlantı düşünüldüğünde iki deyim in çıkış noktası olarak benzer mantığa sahiplerdir anlamsal olarak da aynıdır.

Karahanlı Türkçesinde *tilin yıg-* deyimini *ökünüp et’özin tilin yıgınsar* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “...Pişman olup bedenine ve diline sahip olsa...” anlamında birçok kez geçer (Wilkins, 2007, s. 288; Arat, 1992, s. 51; Arat, 1999, s. 593).

2.3.26. *tilingde çıkar-* (dilinden çıkarmak) “söz sarf etmek”

Eski Türkçede dilinden yakışsız söz çıkarmak anlamı taşır. Türkiye Türkçesinde *ağzından kaçırmak* “istemediği halde boş bulunup söyleyivermek” (URL-1) deyimine benzerdir. *Çıkarmak*

ve *kaçırmak* ifadeleri arasındaki bağlantı düşünüldüğünde iki deyimın çıkış noktası olarak benzer mantık vardır anlamsal olarak da aynıdır.

Tilingde çıkar- deyimini Kutadgu Bilig’de *tilingde çıkarma yaragsız sözüng* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Dilinden yakışksız bir söz çıkarma.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 33).

2.3.27. *tilingde yorit- (dilinde yürütmek) “ifadeye taşımak, dile getirmek”*

Eski Türkçede ifadeye taşımak, dile getirmek anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *dile gelmek* “konuşma kudreti, yeteneği, olmayan varlık konuşmak, dillenmek, lisana gelmek” (URL-1) deyimıyla benzerdir.

Kutadgu Bilig’de *tilingde yorit-* deyimini *tilingde yoruttı kamug ögdini* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Onun bütün övgüsünü dilinden eksik etmedi.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 66-345).

2.3.28. *tilke ilin- (dile dolanmak) “sürekli bahis konusu yapılmak”*

Eski Türkçede sürekli bahis konusu yapılmak anlamı taşır. Türkiye Türkçesindeki *diline (veya dile) dolamak (veya takmak)* “aynı şeyi durmadan ve her yerde tekrarlamak” (URL-1) deyimıyla anlam olarak benzerdir.

Tilke ilin- deyimini Kutadgu Bilig’de *bularning tilinge ilinme adaş* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Ey dost, bunların diline dolanma.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 442).

2.3.29. *tilke kir- (dile girmek) “eleştiriye uğramak”*

Eski Türkçede eleştiriye uğramak anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *birinin diline düşmek* “yermek veya alay etmek amacıyla birinin kötü veya yanlış davranışını sürekli söylemek” (URL-1) deyimini bulunur. *Kirmek* ve *düşmek* ifadeleri arasındaki bağlantı düşünüldüğünde iki deyimın çıkış noktası olarak farklıdır anlamsal olaraksa benzerdir.

Eski Uygurcada *tilke kir-* deyimini *kangım elig tilke kirmezün* biçiminde (Hamilton, 1998, s. 32) “Babam kral eleştiriye uğramasın.” anlamında kullanılır (Şen, 2017, s. 143).

2.4. İkiiden Çok Sözcükten Oluşup Birleşik Fiil Şeklindeki Deyimler

2.4.1. *elig til uzun kıl- (elini dilini uzun kılmak) “etrafına yardımcı olmak”*

Eski Türkçede etrafına yardımcı olmak anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *kolu uzun* “gücü yeter, sözü yeter” (URL-1) deyimıyla benzer anlamdadır.

Elig til uzun kıl- deyimini Kutadgu Bilig’de *elig til uzun kıldım erdi üküş* biçiminde (Şen, 2017, s. 99) “Çok defa başkalarına elimi ve dilimi uzattım.” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 129).

2.4.2. *et’özün tilin yığın- (bedenini ve dilini muhafaza etmek) “bedenine ve diline hâkim olmak”*

Eski Türkçede bedenine ve diline hâkim olmak anlamına gelir.

Eski Uygurcada *et’özün tilin yığın-* deyimini *kılmış kılınçın ökünüp etözün tilin yığınsar* biçiminde (Elmalı, 2009, s. 70) “İşledikleri için pişman olup bedenine ve diline hâkim olsa...” anlamında geçer (Şen, 2017, s. 103).

2.4.3. *köngül til ala bol- (gönül ve dil ala olmak) “düşünülente söylenen farklı olmak”*

Eski Türkçede düşünülente söylenenin farklı olması anlamına gelir. Türkiye Türkçesinde *özü sözü bir (olmak)* “söylediği söz ile yaptığı iş veya davranışları örtüşen, tutarlı olan” (URL-1) deyimini vardır. *Gönül-öz* ile *dil-söz* kelimeleri arasındaki anlamsal bağlantı bulunur.

Kutadgu Bilig’de *köngül til ala bol-* deyimini *köngül til ala boldı kimke büteyü* biçiminde (Şen, 2017, s. 135) “Gönül ve dil ala oldu, kime inanayım?” anlamında geçer (Arat, 1999, s. 648).

2.4.4. *köngül til birik- (gönlü ve dil bir olmak) “düşündüğünü aynıyla söylemek”*

Eski Türkçede düşündüğünü aynıyla söylemek anlamı taşır. Türkiye Türkçesinde *özü sözü bir (olmak)* “söylediği söz ile yaptığı iş veya davranışları örtüşen, tutarlı olan” (URL-1) deyimini *köngül til birik-* deyimini karşılar.

Kutadgu Bilig'de *köngül til birik-* deyimini *köngül til birikip yakın bolmuş er* biçiminde (Şen, 2017, s. 135) "Gönlü ve dili bir olup, dost olan adam." anlamında geçer (Arat, 1999, s. 557).

2.4.5. *köngül til kiçig tut- (gönlünü ve dilini küçük tutmak) "tevazu ile hareket etmek"*

Eski Türkçede tevazu ile hareket etmek anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *alçak gönüllü* "Kendi değerini olduğundan aşağıda gösteren, başkalarını küçük görmeyen, büyüklenmeyen (kimse); engin gönüllü, tevazulu, mütevazı" (URL-1) deyimini kullanılır.

Kutadgu Bilig'de *köngül til kiçig tut-* deyimini *köngül til kiçig tut bedütme sözüg* biçiminde (Şen, 2017, s. 135) "Gönlünü ve dilini küçük tut sözü büyütme." anlamında birçok kez kullanılmıştır (Arat, 1999, s. 145-187-407-455-523).

2.4.6. *köngül til tüz- (gönül ve dili düzenlemek) "özünü ve sözünü temiz kılmak"*

Eski Türkçede özünü ve sözünü temiz kılmak anlamındadır. Türkiye Türkçesinde *özü sözü bir (olmak)* "söylediği söz ile yaptığı iş veya davranışları örtüşen, tutarlı olan" (URL-1) deyimini vardır.

Karahanlı Türkçesinde *köngül til tüz-* deyimini *tapug kıl bayatka köngül til tüze* biçiminde (Şen, 2017, s. 135) "Gönlünü ve dilini temiz kılarak Tanrı'ya ibadet et." anlamında geçer (Arat, 1999, s. 604).

2.4.7. *til agız kıl- (dil ve ağız kılmak) "dedikodu yapmak"*

Eski Türkçede dedikodu yapmak anlamında kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde *dil ağız vermemek* "ağız dil vermemek", *ağız dil vermemek* "konuşmamak, susmak" (URL-1) deyimleri yapısal olarak fiil kısımları farklı sözcükle oluşmuş ve olumsuzluk eki almıştır. Anlamsal olarak baktığımız zaman anlam olumsuzdur.

Eski Uygurcada *til agız kıl-* deyimini *belte ısırsar til agız kılur* biçiminde (Şen, 2017, s. 182) "Bel bölgesinden ısırsa dedikodu yapar." anlamında geçer (Arat, 1937, s. 46).

2.4.8. *tili tamgakı katı- (dili damağı kurumak) "üzüntüden konuşamamak"*

Eski Türkçede üzüntüden konuşamamak, ağzı kurumak anlamına gelir. Türkiye Türkçesindeki *dili damağına yapışmak (veya dili damağı kurumak)* "çok susamak" (URL-1) deyimini *tili tamgakı katı-* deyimine yapısal olarak benzerdir anlam olaraksa günümüzde susamak anlamındayken Eski Türkçede mecaz olarak üzüntüden konuşamamak anlamında bulunur.

Tili tamgakı katı- deyimini Eski Uygurcada *yıglayu agızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın* biçiminde (Kaya, 1994, s. 327) "...Ağlayarak ağzı kuruyup dili damağı yapışıp konuşamadan..." anlamında kullanılır (Şen, 2017, s. 184).

2.4.9. *tili tamgakı kırı- (dili damağı kurumak) "susuzluktan ağzı kurumak"*

Eski Türkçede susuzluktan ağzı kurumak anlamı taşır. Türkiye Türkçesindeki *dili damağına yapışmak (veya dili damağı kurumak)* "çok susamak" (URL-1) deyimine anlamsal olarak örtüşür.

Eski Uygurcada *tili tamgakı kırı-* deyimini *tili tamgakı kırıyur kırtışı sargarur kanı katıp barır* biçiminde (Müller, 1908, s. 37; Müller, 1922, s. 37) "Dili damağı kurumaya, benzi sararmaya, kanı katılmaya başlar." anlamında kullanılır (Şen, 2017, s. 184).

2.4.10. *tilin bekte tut- (dilini sağlamda tutmak) "sözlerine dikkat etmek"*

Eski Türkçede sözlerine dikkat etmek anlamındadır. Türkiye Türkçesindeki *diline sağlam olmak* "saklanacak konuları açığa vurmamak; kötü söz söylemekten kaçınmak"; *dilini tutmak* "sonunu düşünmeden gelişigüzel konuşmaktan sakınmak" (URL-1) deyimleriyle benzerdir.

Karahanlı Türkçesinde *tilin bekte tut-* deyimini *tiling bekte tutgul tişing sınmasun* biçiminde (Şen, 2017, s. 184) "Dilini sağlamda tut ki dışın kırılmasın." anlamında kullanılır (Arat, 1992, s. 51).

2.4.11. *tilingde ot köy- (dilinde ateş yanmak) "sürekli kırıcı sözler söylemek"*

Eski Türkçede sürekli kırıcı sözler söylemek anlamındadır. Türkiye Türkçesinde (*birinin*) *diline düşmek* “yermek ve alay etmek amacıyla birinin kötü ve yanlış davranışını sürekli söylemek” (URL-1) deyimi yapı olarak farklıdır ama anlam olarak benzerdir.

Kutadgu Bilig’de *tilingde ot köy-* deyimi *ozunçı tilinde köyer ot köre* biçiminde (Şen, 2017, s. 185) “Baksana, müfterinin dilinde ateş yanmaktadır.” anlamında kullanılır (Arat, 1999, s. 424).

3. Eski Türkçe Til ile Kurulmuş Deyimlerin Yapı Bakımından İncelenmesi

Eski Türkçe *til* sözcüğüyle oluşturulan deyimler, aşağıda yapısal olarak ögelerine göre incelenmiş, anlamları ile birlikte verilmiştir.

3.1. Tek Öge ve Fiilden Oluşan Deyimler

3.1.1. Özne + Fiil Kuruluşunda Olanlar

köngil til ala bol- “Gönül ve dil ala olmak: Düşünülenle söylenen farklı olmak”; *köngil til birik-* “Gönlü ve dil bir olmak: Düşündüğünü aynıyla söylemek”; *til talaş-* “Dili dolaşmak: Nerede ne konuşacağını bilinmemek”; *til teg-* “Söz değmek: Söz gelmek, hakkında kötü konuşulmak”; *tili tamgaki kat-* “Dili damağı kurumak: Üzüntüden konuşmamak”; *tili tamgaki kurt-* “Dili damağı kurumak: Susuzluktan ağzı kurumak”; *tili tutun-* “Dili tutulmak: Konuşmamak”.

3.1.2. Nesne + Fiil Kuruluşunda Olanlar

til aç- “Dil açmak: Söze başlamak”; *til agız kıl-* “Dil ve ağız kılmak: Dedikodu yapmak”; *til bedüt-* “Dil büyütme: Dil uzatmak, incitici ve suçlayıcı konuşmak”; *til beküt-* “Dilini sağlama almak: Susmak”; *til et-* “Dil etmek: Ayıplamak”; *til evir-* “Dil çevirmek: Konuşmaya başlamak”; *til kes-* “Dil kesmek: Son sözünü söylemek”; *til kurutma-* “Dil kurutmamak: Dili boş durmamak, sürekli anlatmak”; *til sal-* “Dil uzatmak: Hakaret etmek”; *til tegşür-* “Dil değiştirmek: Söylediği sözleri değiştirmek”; *til tegür-* “Dil uzatmak: Birine saygısızca sözler etmek”; *til tepret-* “Dil depretmek: Konuşmaya başlamak”; *til uzat-* “Dil uzatmak: Saygısızca birini kötölemek”; *til yorit-* “Dil yürütmek: Konuşmak”; *tilin bekle-* “Dilini korumak: Nerede konuşacağını nerede susacağını bilmek”; *tilin beze-* “Dilini süslemek: Güzel sözlerle konuşmak”; *tilin kişe-* “Dilini kösteklemek: Susmak, konuşacak durumda olmamak”; *tilin küdez-* “Dilini gözetmek: Söylediklerine dikkat etmek”; *tilin tud-* “Dilini tutmak: Sözlerine dikkat etmek”; *tilin yaz-* “Dilini çözmek: Ağzını açmak, konuşmaya başlamak”; *tilin yığ-* “Dilini yığmak: Söylediklerine dikkat etmek”; *et özün tilin yığın-* “Bedenini ve dilini muhafaza etmek: Bedenine ve diline hâkim olmak”.

3.1.3. Yer Tamlayıcısı Almış İsim + Fiil Kuruluşunda Olanlar

tilde yorit- “Dilde yürümek: Sürekli konuşulmak, dilden düşmemek”; *tilingde çıkar-* “Dilinden çıkarmak: Söz sarf etmek”; *tilingde yorit-* “Dilinde yürütmek: İfadeye taşımak, dile getirmek”; *tilke ilin-* “Dile dolanmak: Sürekli bahis konusu yapılmak”; *tilke kir-* “Dile girmek: Eleştiriyi uğramak”.

3.1.4. Zarf Tamlayıcısı Almış İsim + Fiil Kuruluşunda Olanlar

tilin oyna- “Dille oynamak: Ağız şakası yapmak”.

3.2. Birden Fazla Öge ve Fiilden Oluşan Deyimler

3.2.1. Yer Tamlayıcısı + Özne + Fiil Kuruluşunda Olanlar

tilingde ot köy- “Dilinde ateş yanmak: Sürekli kırıcı sözler söylemek”.

3.2.2. Nesne + Yer Tamlayıcısı + Fiil Kuruluşunda Olanlar

tilin bekte tut- “Dilini sağlamda tutmak: Sözlerine dikkat etmek”.

3.2.3. Nesne + Zarf + Fiil Kuruluşunda Olanlar

köngül til kiçig tut- “Gönlünü ve dilini küçük tutmak: Tevazu ile hareket etmek”; *elig til uzun kıl-* “Elini dilini uzun kılmak: Etrafına yardımcı olmak”.

4. Eksilteli (Ellipsis) Deyimler

tili boş "Dili boş: Olur olmaz her konuda konuşan"; **tili çın** "Dili doğru: Doğru sözlü"; **tili köngli tüz** "Sözü özü bir: İçinden geçenlerle söyledikleri arasında fark olmayan"; **tili köngli bir** "Dili ve gönül bir: Düşünceleriyle sözleri aynı"; **tili tüz** "Dili düz: Doğru sözlü"; **tilke erklig** "Diline hâkim: Nerde nasıl konuşacağını bilen"; **til yası** "Dil belası: Bir kimsenin sözleri yüzünden uğrayacağı zarar"; **tili sözi silig** "Dili ve sözü temiz: Güzel sözlü"; **köngil til düz** "Gönül ve dilini düzenlemek: Özünü ve sözünü temiz kılmak"; **süçig til** "Tatlı dil: Gönül alıcı söz"; **tatıgıg til** "Tatlı dil: Güzel söz, gönül çelen söz"; **yoruk til** "Akıcı dil: Fasih dil"; **yumşak til** "Yumuşak dil: Tatlı dil, güzel söz"; **tilke erklik** "Diline hâkim: Nerde nasıl konuşacağını bilen."

5. Değerlendirme

Eski Türkçede 52 adet til ile kurulmuş deyim tespit edilmiştir.

5.1. Türkiye Türkçesinde Değişmeden Kullanılan Deyimler

Eski Türkçedeki deyimlerden 5'i bazı fonetik değişimler dışında Türkiye Türkçesinde varlığını korumuştur. Bu deyimler şöyledir: *tatıgıg til (tatlı dil)*, *til aç-* (dili açılmak), *tilin tud-* (dilini tutmak), *til uzat-* (dil uzatmak), *tili tutun-* (dili tutulmak).

5.2. Türkiye Türkçesinde Değişerek Kullanılan Deyimler

Eski Türkçedeki 28 deyim değişime uğrayarak kullanılmaya devam etmektedir. Bu değişim çoğunlukla fiil kısmının değişmesi, isim kısmının değişmesi, eş anlamlısı ya da yakın anlamlısının gelmesi, sözcüklere yapım ya da çekim eklerinin gelmesi şeklinde görülür. Bu deyimler şunlardır: *süçig til (tatlı dil)*, *til ağız kıl-* (dil ağız vermemek), *til bedüt-* (dili bir karış olmak), *til beküt-* (diline sağlam olmak), *til evir-* (dili açılmak), *til kes-* (dili tutulmak), *til kurıtma-* (dili durmamak), *til sal-* (dil uzatmak), *til talaş-* (dili dolaşmak), *til tegür-* (dil uzatmak), *til yası (dil yarası)*, *til yort-* (dile gelmek), *tilde yori-* (dilden dile geçmek), *tili boş (dili durmamak)*, *tili tamgaki katı-* (dili damağına yapışmak veya dili damağı kurumak), *tili tamgaki kırı-* (dili damağına yapışmak veya dili damağı kurumak), *tilin bekle-* (dilini tutmak), *tilin bekte tut-* (diline sağlam olmak), *tilin küdez-* (dilini tutmak), *tilin oyna-* (dil dalaşı etmek), *tilin yaz-* (dili çözülmek), *tilin yığ-* (dilini tutmak), *tilingde ot köy-* (birinin diline düşmek), *tilingde yort-* (dile gelmek), *tilke erklig (diline sağlam olmak)*, *tilke ilin-* (diline veya dile dolamak veya takılmak), *tilke kır-* (birinin diline düşmek), *yumşak til (tatlı dil)*.

5.3. Türkiye Türkçesinde Farklı Sözcüklerle Karşılıyan Deyimler

Eski Türkçedeki 12 deyim tamamen farklı sözcüklerle karşılanmaktadır. Bu deyimler şunlardır: *elig til uzun kıl-* (kolu uzun), *köngül til ala bol-* (özü sözü bir olmak), *köngül til birik-* (özü sözü bir olmak), *köngül til tüz-* (özü sözü bir olmak), *köngül til kiçig tut-* (alçak gönüllü), *til et-* (laf etmek), *til teg-* (söz gelmek, laf gelmek), *til tegşür-* (lafı değiştirmek), *til tepret-* (söze başlamak), *tili köngli tüz (özü sözü bir olmak)*, *tili köngli bir (özü sözü bir olmak)*, *tilingde çıkar-* (ağızından kaçırmak).

5.4. Türkiye Türkçesinde Kullanımdan Düşen Deyimler

Eski Türkçedeki 7 deyim Türkiye Türkçesinde tespit edilememiştir. Bu deyimler şunlardır: *et'özün tilin yıgın-*, *tili çın*, *tili sözi silig*, *tili tüz*, *tilin beze-*, *tilin kişe-*, *yorık til*.

6. Deyimlerin Konu Bakımından Kavramsal Tasnifi

Akıl/Bilinç: tili boş.

Büyüme/Olgunlaşma: tili boş.

Cehalet: tili boş.

Dedikodu/Fitne: til ağız kıl-, til bedüt-, til et-.

Dert/Sıkıntı: tili tamgaki katı.

Doğruluk/Dürüstlük: köngül til birik, köngül til tüz, tili çın, tili köngli bir, tili köngli tüz, tili tüz.

Eğlence: tilin oyna-.

İnziva/Sessizlik: til beküt-, tilin kişe-.

Kabalık/Küstahlık: til bedüt-, til et-, til sal-, til teg-, til tegür-, til uzat-, tilin oyna-.

Öfke/Huzursuzluk: tilinde ot köy-, tilke gir-.

Sağlık: tili tamgaki kurı-, tili tutun-.

Söz/Anlatım:köngül til ala bol-, köngül til birik-, köngül til tüz-, süçig til, tatıglıg til, til tegür-, til aç-, til bedüt-, til evir-, til kes-, til kurıtma-, til talaş-, til tegşür-, til tepret-, til yası, til yorit-, tili boş, tili sözi silig, tili tüz, tilin bekle-, tilin bekte tut-, tilin beze-, tilin küdez-, tilin tıd-, tilin yaz-, tilin yığ-, tilingde çıkar-, tilingde yorit-, tilke erklig, tilke ilin-, tilke kir-, yorık til, yumşak til.

Şöhret: tilde yorı-.

Tedbir: tilin bekle-, tilin bekte tur-, tilin küdez-, tilin tıd-, tilin yığ-, tilke erklig.

Temiz Kalplilik: et'özin tilin yığın-, köngül til tüz-.

Tevazu: köngül til kiçig tut-.

Tutarsızlık/Güvensizlik: köngül til ala bol-, til tegşür-.

Utanma/Edep: et'özin tilin yığın-.

Yardım/Destek: elig til uzun kıl-.

Zarar: til yası.

Eski Türkçe Til ile Kurulmuş Deyimlerin Türkiye Türkçesinde Karşılığı

Tablo 1

Eski Türkçe	Dönemi	Türkiye Türkçesi
elig til uzun kıl-	Karahanlı Türkçesi	kolu uzun
et'özin tilin yığın-	Eski Uygurca	
köngül til ala bol-	Karahanlı Türkçesi	özü sözü bir (olmak)
köngül til birik-	Karahanlı Türkçesi	özü sözü bir (olmak)
köngül til kiçig tut-	Karahanlı Türkçesi	açak gönüllü
köngül til tüz-	Karahanlı Türkçesi	özü sözü bir (olmak)
süçig til	Karahanlı Türkçesi	tatlı dil
tatıglıg til	Eski Uygurca	tatlı dil
til aç-	Karahanlı Türkçesi	dili açılmak
til ağız kıl-	Eski Uygurca	dil ağız vermemek, ağız dil vermemek
til bedüt-	Karahanlı Türkçesi	dili bir karış olmak
til beküt-	Karahanlı Türkçesi	diline sağlam olmak
til et-	Karahanlı Türkçesi	laf etmek
til evir-	Eski Uygurca	dili açılmak
til kes-	Karahanlı Türkçesi	dili tutulmak
til kurıtma-	Karahanlı Türkçesi	dili durmamak
til sal-	Eski Uygurca	dil uzatmak
til talaş-	Eski Uygurca	dili dolaşmak
til teg-	Eski Uygurca	söz gelmek (laf gelmek)

til tegşür-	Eski Uygurca	lafı değiştirmek
til tegür-	Karahanlı Türkçesi	dil uzatmak
til tepret-	Karahanlı Türkçesi	söze başlamak
til uzat-	Karahanlı Türkçesi	dil uzatmak
til yası	Karahanlı Türkçesi	dil yarası
til yorit-	Karahanlı Türkçesi	dile gelmek
tilde yorı-	Karahanlı Türkçesi	dilden dile geçmek, dilden dile dolaşmak
tili boş	Karahanlı Türkçesi	dili durmamak
tili çın	Karahanlı Türkçesi	
tili köngli tüz	Karahanlı Türkçesi	özü sözü bir (olmak)
tili köngli bir	Karahanlı Türkçesi	özü sözü bir (olmak)
tili sözi silig	Karahanlı Türkçesi	
tili tamgakı katı-	Eski Uygurca	dili damağına yapışmak (veya dili damağı kurumak)
tili tamgakı kurı-	Eski Uygurca	dili damağına yapışmak (veya dili damağı kurumak)
tili tutun-	Eski Uygurca	dili tutulmak
tili tüz	Karahanlı Türkçesi	
tilin bekle-	Karahanlı Türkçesi	dilini tutmak
tilin bekte tut-	Karahanlı Türkçesi	diline sağlam olmak, dilini tutmak
tilin beze-	Karahanlı Türkçesi	
tilin kişe-	Karahanlı Türkçesi	
tilin küdez-	Karahanlı Türkçesi	dilini tutmak
tilin oyna-	Karahanlı Türkçesi	dil dalaşı etmek
tilin tıd-	Karahanlı Türkçesi	dilini tutmak
tilin yaz-	Karahanlı Türkçesi	dili çözülmek
tilin yıg-	Karahanlı Türkçesi	dilini tutmak
tilingde ot köy-	Karahanlı Türkçesi	(birinin) diline düşmek
tilingde çıkar-	Karahanlı Türkçesi	ağzından kaçırmak
tilingde yorit-	Karahanlı Türkçesi	dile gelmek
tilke erklig	Karahanlı Türkçesi	diline sağlam olmak
tilke ilin-	Karahanlı Türkçesi	diline (veya dile) dolamak (veya takmak)
tilke kir-	Eski Uygurca	birinin diline düşmek
yorık til	Karahanlı Türkçesi	
yumşak til	Karahanlı Türkçesi	tatlı dil

Eski Türkçe Til ile Kurulmuş Deyimlerin Biçimsel İncelemesi

Tablo 2

Deyim	Cümle İçerisindeki Kullanım Örnekleri	Biçimsel İncelemesi
elig til uzun kıl-	<i>Elig til uzun kaldım erdi üküş</i> “Çok defa başkalarına elimi ve dilimi uzattım.”	isim+isim+isim+fiil (birleşik fiil)
et'özin tilin yığın-	<i>Kılmış kılınçın ökünüp etözin tilin yığınsar</i> “İşledikleri için pişman olup bedenine ve diline hâkim olsa...”	isim+isim+isim+fiil (birleşik fiil)
köngül til ala bol-	<i>Köngül til ala boldı kimke büteyü</i> “Gönül ve dil ala oldu, kime inanayım?”	isim+isim+isim+fiil (birleşik fiil)
köngül til birik-	<i>Köngül til birikip yakın bolmuş er</i> “Gönlü ve dili bir olup, dost olan adam.”	isim+isim+fiil (birleşik fiil)
köngül til kiçig tut-	<i>Köngül til kiçig tut bedütme sözüg</i> “Gönlünü ve dilini küçük tut sözü büyütme.”	isim+isim+isim+fiil (birleşik fiil)
köngül til tüz-	<i>Tapug kal bayatka köngül til tüz</i> “Gönlünü ve dilini temiz kılarak Tanrı'ya ibadet et.”	isim+isim+fiil (birleşik fiil)
süçig til	<i>Süçig tutgu til söz me kodkı özi</i> “Onun dili ve sözü tatlı olmalı, alçak gönüllülük göstermelidir.”	isim+isim (sıfat tamlaması)
tatıglıg til	<i>Körtle körküngüz tatıglıg tilingiz</i> “...Güzel görünüşünüz, tatlı diliniz...”	isim+isim (sıfat tamlaması)
til aç-	<i>Yanut berdi ögdülmüş açtı tilin</i> “Ögdilmiş yanıt verdi ve dilini açtı.”	isim+fiil (birleşik fiil)
til agız kıl-	<i>Belte ısırsar til agız kılur</i> “Bel bölgesinden ısırsa dedikodu yapar.”	isim+isim+fiil (birleşik fiil)
til bedüt-	<i>Bedüt gey tilin köngli nengke bolup</i> “Gözü malda olduğu için söylenir, dır dır eder.”	isim+fiil (birleşik fiil)
til beküt-	<i>Közün yerke tiktı bekütti tilig</i> “Gözünü yere dikip dilini sağlama aldı.”	isim+fiil (birleşik fiil)
til et-	<i>Til etmengler bir ikindike</i>	isim+fiil (birleşik fiil)

	"Birbirinizle alay etmeyin."	
til evir-	<i>Antag bir yıkı bolup til evirip sözleyü umaz</i> "Böyle bir fırsatını oluşturup dilini çevirip konuşamaz."	isim+fiil (birleşik fiil)
til kes-	<i>Şehadet bile kesti teprer tilig</i> "Kelime-i şahadet ile son sözünü söyledi."	isim+fiil (birleşik fiil)
til kurıtma-	<i>Sözleyü şük kurıtmaz tilig</i> "Senden bahsederken sessiz (durmaz) ve sürekli anlatır."	isim+fiil (birleşik fiil)
til sal-	<i>Nomlarta til salmış çulva sözlemiş erser</i> "...Öğretilere dil uzatmış, aşağılamış ise..."	isim+fiil (birleşik fiil)
til talaş-	<i>Til talaşur çaşut yongak tikileşir</i> "Nerede ne konuşulacağı bilinmez, fitne harekete geçer."	isim+fiil (birleşik fiil)
til teg-	<i>Til tar üküş tegmezün</i> "Hakkında çok kötü konuşulmasın."	isim+fiil (birleşik fiil)
til tegşür-	<i>Şımnı öz tilin tegşürüp kamağ yeklerke inçe tep</i> "Şeytan sözlerini değiştirip bütün şeytanlara şöyle deyip..."	isim+fiil (birleşik fiil)
til tegür-	<i>Ol begke til tegürdi</i> "O, beye dil uzattı."	isim+fiil (birleşik fiil)
til tepret-	<i>Bu ay toldıka aydı tepret tilig</i> "Ay Toldı'ya dilini çözmesini söyledi."	isim+fiil (birleşik fiil)
til uzat-	<i>Elig til uzattım kişike telim</i> "İnsanlara çok el ve dil uzattım."	isim+fiil (birleşik fiil)
til yası	<i>Bu til yasin ayding eşittim anı</i> "Bu dil belasını söyledin, işittim onu."	İsim+isim (isim tamlaması)
til yorit-	<i>Köngül berdi hem me yorıttı tilig</i> "(Tanrı insana) hem gönül verdi hem de dilini açtı."	isim+fiil (birleşik fiil)
tilde yorı-	<i>Eki türlü at bu tilde yorır</i> "Dilden düşürülmeyen iki türlü ad vardır."	isim+fiil (birleşik fiil)
tili boş	<i>hiredlıgmu bolar tili boş kişi</i> "Boş boğaz adam hiç akıllı"	İsim+isim (isnat grubu)

	olur mu?”	
tili çın	<i>Tili çın gerek bolsa köngli köni</i> “Doğru sözlü ve dürüst olmalı.”	isim+isim (isnat grubu)
tili köngli tüz	<i>Tili köngli tüz bolsa bilse munı</i> “Özü sözü bir, işten anlayan olsa gerek.”	isim+isim+isim (isnat grubu)
tili köngli bir	<i>Tili köngli birle biriker sözi</i> “Sözleri, dilinin ve gönlünün birliğine yansır.”	isim+isim+isim (isnat grubu)
tili sözi silig	<i>Ukuşlug köni hem silig til sözi</i> “Anlayışlı, doğru, dili ve sözü temizdir.”	İsim+isim+isim (isnat grubu)
tili tamgakı katı-	<i>Yıglayu ağızı kurup tili tamgakı katıp sav sözleyü umadın</i> “...Ağlayarak ağız kuruyup, dili damağı yapışıp konuşmadan...”	isim+isim+fiil (birleşik fiil)
tili tamgakı kurı-	<i>Tili tamgakı kurıyur kırtışı sargarur kanı katıp barır</i> “Dili damağı kurumaya, benzi sararmaya, kanı katlaşmaya başlar.”	isim+isim+fiil (birleşik fiil)
tili tutun-	<i>Tili tutunsar sözke savka köngüli bolmasar</i> “...Dili tutulsa, konuşmayı canı istemese...”	isim+fiil (birleşik fiil)
tili tüz	<i>Sözi yumşak erdi tili tüz tamar</i> “Sözü yumuşak, dili doğru söyler.”	isim+isim (isnat grubu)
tilin bekle-	<i>Tilin beklegende ökünmiş kanı</i> “Dilini koruyanlardan pişman olan nerde?”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilin bekte tut-	<i>Tiling bekte tutgıl tişing sınmasun</i> “Dilini sağlamda tut ki dişin kırılmasın.”	isim+isim+fiil (birleşik fiil)
tilin beze-	<i>Tilimni bezedi tanıkluk bile</i> “Dilimi (Tanrı’ya) tanıklık ile süsledi.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilin kişe-	<i>Neçe tıldam erse kişedi tilin</i> “Ne kadar güzel konuşursa konuşsun (parası yoksa) diline köstek vurur.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilin küdez-	<i>Yawlak küdez tilingni edgü savıg tilengil</i> “Dilini dikkatle gözle, güzel sözü dillendir.”	isim+fiil (birleşik fiil)

tilin oyna-	<i>Tilin oynamagıl tıda tut sözüng</i> “Dille oynama, sözlerine dikkat et.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilin tıd-	<i>Tiling tıd boguz yığ udıma üküş</i> “Dilini tut, boğazına sahip ol, çok uyuma.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilin yaz-	<i>Ötüğ ötünmez men tilimni yazıp</i> “Dilimi çözüp bir şey söyleyemedim.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilin yığ-	<i>Ökünüp et’özin tilin yığınsar.</i> “...Pişman olup bedenine ve diline sahip olsa...”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilingde ot köy-	<i>Ozunçı tilinde köyer ot köre</i> “Baksana, müfterinin dilinde ateş yanmaktadır.”	isim+isim+fiil (birleşik fiil)
tilingde çıkar-	<i>Tilingde çıkarma yaragsız sözüng</i> “Dilinden yakışksız bir söz çıkarma.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilingde yorit-	<i>Tilingde yorıtı kamug ögdini</i> “Onun bütün övgüsünü dilinden eksik etmedi.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilke erklig	<i>Biliglig kişi tilke erklig kerek</i> “Bilgili kişi diline hâkim olmalıdır.”	isim+isim (isnat grubu)
tilke ilin-	<i>Bularning tilinge ilinme adaş</i> “Ey dost, bunların diline dolanma.”	isim+fiil (birleşik fiil)
tilke kir-	<i>Kangım elig tilke kirmezün</i> “Babam kral eleştiriye uğramasın.”	isim+fiil (birleşik fiil)
yorık til	<i>Yorık til</i> “Akıcı dil.”	isim+isim (sıfat tamlaması)
yumşak til	<i>Kerek köngli kodkı ma yumşak tili</i> “Alçak gönüllü ve yumşak dilli olmalıdır.”	isim+isim (sıfat tamlaması)

SONUÇ

Bu çalışmada Eski Türkçe *til* sözcüğüyle oluşturulmuş deyimler incelenmiştir. Deyimler belirlenirken Şen (2017)’in eseri esas alınarak alan kaynakları taranmıştır. Deyimlerin Eski Türkçede geçtiği cümle ve anlamı verilip Türkiye Türkçesindeki karşılığı belirlenmeye çalışılmıştır. Deyimler yapısal olarak öğeleri ve oluşturuluş şekilleri bakımından incelenip konu bakımından kavramsal tasnifi yapılmıştır.

Eski Türkçe *til* sözcüğüyle oluşturulmuş deyimlerin bir hayli fazla olduğu ve bu dönemdeki deyimlerin birçoğunun bazı değişikliklerle günümüze kadar varlığını sürdürdüğü tespit edilmiştir.

Eski Türkçe *til* ile kurulmuş 52 deyim bulunmaktadır. Bunlar şöyledir: *elig til uzun kıl-*, *et’özin tilin yığın-*, *köngül til ala bol-*, *köngül til birik-*, *köngül til tüz-*, *köngül til kiçig tut-*, *süçig til*,

tatıglıg til, til aç-, til ağız kıl-, til bedüt-, til beküt-, til et-, til evir-, til kes-, til kurıtma-, til sal-, til talaş-, til teg-, til tegşür-, til tegür-, til tepret-, til uzat-, til yası, til yorit-, tilde yorit-, tili boş, tili çın, tili köngli tüz, tili köngli bir, tili sözi silig, tili tamgakı katı-, tili tamgakı kurtı-, tili tutun-, tili tüz, tilin bekle-, tilin bekte tut-, tilin beze-, tilin kişe-, tilin küdez-, tilin oyna-, tilin tıd-, tilin yaz-, tilin yığ-, tilingde ot köy-, tilingde çıkar-, tilingde yorit-, tilke erklig, tilke ilin-, tilke kir-, yorık til, yumşak til.

Eski Türkçe deyimlerden 5'i bazı fonetik değişimler dışında Türkiye Türkçesinde varlığını korumuştur: *tatıglıg til, til aç-, tilin tıd-, til uzat-, tili tutun-*.

Eski Türkçe deyimlerden 28'i değişime uğrayarak Türkiye Türkçesinde varlığını korumuştur: *süçig til, til ağız kıl-, til bedüt-, til beküt-, til evir-, til kes-, til kurıtma-, til sal-, til talaş-, til tegür-, til yası, til yorit-, tilde yorit-, tili boş, tili tamgakı katı-, tili tamgakı kurtı-, tilin bekle-, tilin bekte tut-, tilin küdez-, tilin oyna-, tilin yaz-, tilin yığ-, tilingde ot köy-, tilingde yorit-, tilke erklig, tilke ilin-, tilke kir-, yumşak til.*

Eski Türkçe 12 deyim Türkiye Türkçesinde tamamen farklı sözcüklerle karşılıkları vardır: *elig til uzun kıl-, köngül til ala bol-, köngül til birik-, köngül til tüz-, köngül til kiçig tut-, til et-, til teg-, til tegşür-, til tepret-, tili köngli tüz, tili köngli bir, tilingde çıkar-*.

Eski Türkçe 7 deyim Türkiye Türkçesinde karşılığı bulanamamıştır: *et'özin tilin yığın-, tili çın, tili sözi silig, tili tüz, tilin beze-, tilin kişe-, yorık til.*

Eski Türkçeden itibaren çoğu deyim bazı ses ve (veya) sözcük değişimleriyle günümüze kadar devam etmiş olması Türkçenin gücünün ayrıca toplumsal yapıdaki (kültür, gelenek, görenek, din, alışkanlar vs.) devamlılığın bir göstergesidir.

Deyimler, atasözleri, kalıp ifadeler, mecazlar, ikilemeler vb. anlatımı güçlendirip anlatıma canlılık katar. Eski Türkçe döneminde deyimler ve duyu organlarından "til" ile oluşmuş deyimler bir hayli fazladır. Bu da Türk dilinin ifade gücünün zenginliğinin bir göstergesidir.

KAYNAKLAR

- Aksan, D. (2000). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*. Türk Dil Kurumu.
- Aksoy, Ö. A. (1962). Atasözleri, Deyimler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 10, 131-166.
- Aksoy, Ö. A. (2024). *Deyimler Sözlüğü*. İnkılâp Kitabevi.
- Arat, R. R. (1932). *Zur Heilkunde der Uiguren II*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Arat, R. R. (1937). *Türkische Turfan-Texte VII, Von Dr. G. Rahmati, Mit sinologischen Anmerkungen von Dr. W. Eberhard*. Akademie Verlag.
- Arat, R. R. (1992). *Atabetü'l Hakâyik*. Türk Dil Kurumu.
- Arat, R. R. (1999). *Kutadgu Bilig I Metin*. Türk Dil Kurumu.
- Ata, A. (2004). *Türkçe ilk Kur'an Tercümesi, Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- Atalay, B. (1998). *Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi, I-III, IV Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Bang, W., & Gabain, A. (1929). *Türkische Turfan-Texte I*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Dankoff, R., & Kelly, J. (1982). *Mahmûd al-Kaşğari: Compendium of the Turkic Dialects (Divân lugât at-Turk) I*. Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Dankoff, R., & Kelly, J. (1984). *Mahmûd al-Kaşğari: Compendium of the Turkic Dialects (Divân lugât at-Turk) II*. Harvard Üniversitesi Basımevi.
- Demir, E. (2013). Atabetü'l-Hakâyik'ta Geçen Deyimler, Atasözleri ve Özdeyişler. *Türkiyat Mecmusası*, 23 (2), 37-52.
- Elmalı, M. (2009). *Dasakarmapathaavadanamala Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin-Tıpkıbaım*. Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. Basılmamış Doktora Tezi.
- Ercilasun, A. B., & Akkoyunlu, Z. (2018). *Divânü Lugâti't-Türk (Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin)*. Türk Dil Kurumu.
- Ergin, M. (1997). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Yayınevi.

- Geng. S., & Laut. P. ve Wilkens. J. (2007). Fragmente der uigurischen Daşakarmapathāvadānamālā aus Hami (Teil 3). *Ural-Altäische Jahrbücher*, 21, 124-140.
- Hamilton, J. R. (1986). *Manuscripts ouigours du IX-X Siecle de Touen-houang 1-2*. Peeters.
- Hamilton, J. R. (1998). *Budaca İyi ve Kötü Kalpli Prenses Masalının Uygurcası*. (Ece Korkut-İsmet Birkan,Çev.). Simurg Yayınları.
- Hengirmen. M. (1995). *Türkçe Dilbilgisi*. Ergin Yayınları.
- Kaçalın, M. S. (2016). *Divānu Lugāti't-Türk (Mahmūd el-Kāşgari)*. Kabcacı Yayıncılık.
- Karahan, A. (2024). Divanu Lugati't-Türk'te Söz ve Konuşma ile İlgili Deyimler. *TYP Akademi Dil Edebiyat ve Sosyal Bilimler Dergisi*, (42), 11-35.
- Kaya, C. (1994). *Uygurca Altun Yaruk, Giriş, Metin ve Dizin*. Türk Dil Kurumu.
- Korkmaz, Z. (2003). *Grammer Terimleri Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu.
- Le Coq, A. (1938). *Türkçe Māni Elyazları (Manicheika) C. I*, (Fuat Köseraif, Çev.). Devlet Basımevi.
- Merhan, A. (2009). *Atabetü'l-Hakayık'ta Organ Adlarıyla Kurulmuş Deyimler*. Gürsoy Naskali, E., & Koç, A. (Ed.), 307-314, Beden Kitabı.
- Müller, F. W. K. (1908). *Uigurica I. Die Anbetung der Magier, ein christliches Bruchstück. 2. Die Reste des buddhistischen, Goldglanz-Sūtra, Ein vorläufiger Bericht*. Akademie der Wissenschaften.
- Müller, F. W. (1922). *Uigurica III. Uigurische Avadāna-Bruchstücke (I-VIII)*. Verlag der Akademie der Wissenschaften.
- Önler, S. (2021). Kutadgu Bilig, Nehcü'l Ferâdis ve Kısasü'l Enbiyâ'da 'Yüz' Sözcüğü ile Kurulmuş Deyimler. *TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, (24), 204-217.
- Özkan, F., & Şadiyeva, G. (2003). Somatik Deyimler. *Bilig*, (24), 135-137.
- Püsküllüoğlu, A. (1995). *Türkçe Deyimler Sözlüğü*. Arkadaş Yayınları.
- Sinan, A. T. (2015). *Türkçenin Deyim Varlığı*. Kesit Yayınları.
- Solak, E., & Bašić, M. (2020). Kutadgu Bilig'de Elig Sözcüğüyle Kurulmuş Deyimlerin Bilişsel Dilbilim Açısından İncelenmesi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 11(2), 325-342.
- Şahin, H. (2009). Kâşgarlı'dan Günümüze Organ İsimleriyle Kurulmuş Deyimler. *Turkish Studies*, 4(3), 2020-2026. <http://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.767>
- Şen, S. (2017). *Eski Türkçenin Deyim Varlığı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Wilkens, J. (2007). *Das Buch von der Sündentilgung, Edition des alttürkisch-buddhistischen Kşanti Kulguluk Nom Bitig I-II*. Brepols.
- Yüceol, Ö. M. (2001). Türkçe Deyimler Üzerine Birkaç Söz. *Türk Dili, Dil ve Edebiyat Dergisi*, 600, 869-879.

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

URL-1: *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Türk Dil Kurumu: <https://sozluk.gov.tr/>

Extended Abstract

Idioms, proverbs, reduplications, and set expressions are of great importance in terms of demonstrating the richness of a language's vocabulary. Idioms are fixed expressions consisting of at least two words that describe a situation, adding liveliness to the narrative and making the expression more attractive and effective. Idioms are cultural heritages that reflect the culture, traditions, customs, habits, material and spiritual values, lifestyles, etc., of nations. The Turkish language, since the Old Turkish period, particularly with the Orhon Inscriptions, has had a rich set of idioms. During this period, idioms formed with the word til (meaning organ) were quite numerous. This indicates that, starting from this period, Turkish has had a rich idiomatic vocabulary based on organ names, showcasing the language's power of expression and its ability to use words effectively. In this study, the existence of idioms formed with the word til from sensory organ names in the Old Turkish period has been examined. In determining these idioms, Şen (2017)'s work has been used as a reference. The forms of the idioms in Old Turkish, the sentences they appear in, and their meanings have been provided, and their equivalents in Modern Turkish have been compared. The idioms have been structurally analyzed according to their components and formation methods, and an attempt has been made to classify them conceptually. The earliest written documents in Old Turkic date back to the 8th

century with the Orkhon inscriptions, a period that is particularly rich in vocabulary and idioms. During the Old Turkic era, the Göktürks, Uyghurs, and Karakhanids were prominent, and an examination of the diverse works left by these groups reveals a significant number and variety of idioms. This richness provides important insights into the social, cultural, and societal structures of the time. Such a diverse and abundant linguistic heritage reflects the expressive power of the Turkish language's vocabulary. Idioms are typically fixed, anonymous word groups consisting of at least two words, often carrying meanings beyond their literal interpretation. They are usually used metaphorically, although some idioms retain a closer connection to their literal meanings. There are numerous perspectives on the definition, semantic and structural characteristics, and classification of idioms. Many studies have also focused on idioms formed with organ names in Turkish. However, this article will not revisit previously discussed topics such as the definition, scope, types of idioms, and their distinctions from proverbs. According to the *Türkçe Sözlük* (Turkish Dictionary), *dil* (tongue) is defined as: "a fleshy, elongated, movable organ in the oral cavity used for tasting, swallowing, and articulating sounds; a sense organ for tasting; a system of sounds or visual symbols established based on mutual agreement to facilitate communication among people; language; tongue" (URL-1). When examining idioms formed with the word *til* (tongue) in Old Turkic, it is observed that they represent both concrete and abstract concepts. These idioms are structurally diverse, formed in various ways—such as with two nouns, a noun and a verb, or multiple nouns combined with a verb. In the examined work, 52 idioms related to *til* were identified. The prevalence of such idioms in Old Turkic texts highlights the richness of the Turkish language's vocabulary, particularly in the context of concepts related to language and speech. In the Turkish Dictionary, the word "dil" is defined as "the fleshy, long, movable organ in the mouth cavity, used for tasting, swallowing, and articulation; the organ of taste; a system of vocal or visual signs created based on agreement to enable communication among humans, language; tongue" (URL-1). When we look at idioms formed with the word *til* in Old Turkish, we see that they represent both concrete and abstract situations, and they are structurally created in many different ways—such as with two nouns, a noun and a verb, multiple nouns and a verb, etc. In the work we examined, 52 idioms related to the word *til* have been identified. The existence of such a large number of idioms with the word *til* in Old Turkish texts demonstrates the richness of the Turkish vocabulary in terms of concepts related to language. This study examines idioms formed with the word *til* (tongue) in Old Turkic. The work of Şen (2017) served as the primary source for identifying these idioms. The meaning of the idioms in Old Turkic and the sentences in which they appear were provided, along with an effort to determine their equivalents in modern Turkish. The idioms were analyzed structurally in terms of their elements and formation methods, and a conceptual classification was made. In the examined work, it was observed that idioms formed with *til* outnumber idioms formed with other organ names. Many idioms from this period have been found to survive to the present day. This study contributes to both the structural analysis of the material and the understanding of the Turkish language and culture. A total of 52 idioms formed with *til* in Old Turkic were identified. These are as follows: *elig til uzun kıl-*, *et'özin tilin yıgın-*, *köngül til ala bol-*, *köngül til birik-*, *köngül til tüz-*, *köngül til kiçig tut-*, *süçig til*, *tatıglıg til*, *til aç-*, *til ağız kıl-*, *til bedüt-*, *til beküt-*, *til et-*, *til evir-*, *til kes-*, *til kurıtma-*, *til sal-*, *til talaş-*, *til teg-*, *til teğşür-*, *til tegür-*, *til tepret-*, *til uzat-*, *til yası*, *til yorit-*, *tilde yorı-*, *tili boş*, *tili çın*, *tili köngli tüz*, *tili köngli bir*, *tili sözi silig*, *tili tamgakı katı-*, *tili tamgakı kurı-*, *tili tutun-*, *tili tüz*, *tilin bekle-*, *tilin bekte tut-*, *tilin beze-*, *tilin kişe-*, *tilin küdez-*, *tilin oyna-*, *tilin tıd-*, *tilin yaz-*, *tilin yıg-*, *tilingde ot köy-*, *tilingde çıkar-*, *tilingde yorit-*, *tilke erklig*, *tilke ilin-*, *tilke kir-*, *yorik til*, *yumşak til*. Of these idioms, five have survived into modern Turkish with only minor phonetic changes: *tatıglıg til*, *til aç-*, *tilin tıd-*, *til uzat-*, *tili tutun-*. Twenty-eight idioms have survived into modern Turkish but have undergone significant changes: *süçig til*, *til ağız kıl-*, *til bedüt-*, *til beküt-*, *til evir-*, *til kes-*, *til kurıtma-*, *til sal-*, *til talaş-*, *til tegür-*, *til yası*, *til yorit-*, *tilde yorı-*, *tili boş*, *tili tamgakı katı-*, *tili tamgakı kurı-*, *tilin bekle-*, *tilin bekte tut-*, *tilin küdez-*, *tilin oyna-*, *tilin yaz-*, *tilin yıg-*, *tilingde ot köy-*, *tilingde yorit-*, *tilke erklig*, *tilke ilin-*, *tilke kir-*, *yumşak til*. Twelve idioms from Old Turkic have completely different equivalents in modern Turkish: *elig til uzun kıl-*, *köngül til ala bol-*, *köngül til birik-*, *köngül til tüz-*, *köngül til kiçig tut-*, *til et-*, *til teg-*, *til teğşür-*, *til tepret-*, *tili köngli tüz*, *tili köngli bir*, *tilingde çıkar-*. Seven idioms from Old Turkic have no equivalents in modern Turkish: *et'özin tilin yıgın-*, *tili çın*, *tili sözi silig*, *tili tüz*, *tilin beze-*, *tilin kişe-*, *yorik til*.